

Eli Heckscher som politisk varelse¹

Ylva Hasselberg

Något fack passar han inte i, den gode Eli. Han har ofta förpassats till ett fack; gjorts till symbol för motståndet mot planhushållning och efterfrågestimulerande ekonomisk politik. Hans skepticism mot höga skatter och offentliga utgifter (särskilt efter 1932), betoning på frihandel och stabilt penningvärde, gjorde honom som klippt och skuren för den rollen. Den bilden skapades under perioden från det sena 1970-talet och fram till millennieskiftet. Som historioGRAF vill jag se denna bild av Eli Heckscher mer som ett uttryck för omsvängningen inom svensk nationalekonomi från keynesianism till monetarism och marknadsliberalism, än som ett uttryck för Eli Heckscher. För sina samtida var han något annat och mer sammansatt. För Hjalmar Hammarskjöld och Axel Vennersten var han under första världskriget en pålitligt konservativ ”kommittéhäst”, som man utan protester kunde lasta på mycket tunga uppdrag. För Anders Örne och Herman Stolpe i Kooperationen var han en lärofader som alltid, alltid, stod på konsumentintressets sida. För Ernst Wigforss var han ”en riktpriek vid navigeringen i de ekonomiskt-politiska farvattnen, vars liberala argumentering socialisten inte kunde gå förbi utan hade anledning att överväga och ta ställning till”.² För Bertil Ohlin var han förutom en konkurrent om det som har blivit känt som Heckscher-Ohlinteoremet en besvärlig och ganska halsstarrig moralist som alltid dömde andra efter sina egna idiosynkriska ståndpunkter. Gösta Bagge tyckte att hävdandet av den oberoende positionen var liberalismens akilleshäla och dessutom att Eli var besvärande duktig och produktiv. För Gunnar Myrdal var Eli irriterande i sitt hävdande av vetenskaplig objektivitet och sin självpåtaga apolitiska hållning – och irrelevant när han efter 1929 valde att verka som ekonomhistoriker. För bonderörelsen var han

1 Denna essä bygger huvudsakligen på första delen av min biografi över Eli Heckscher: *Vetenskapens karaktär. Eli F. Heckscher. Del 1: Oberoende liv 1879–1924* (Möklinta: Gidlunds förlag 2021), samt på den ännu outgivna andra delen av samma bok.

2 Ernst Wigforss, *Minnen*. 2 1914–1931 (Stockholm: Tiden, 1955), s. 155.

nästintill fosterlandsförrädare. För Ture Nerman var han den som skrev folkets och fredens historia. För Beth Hennings var han medkombattant i kampen för historieämnet och de goda läromedlen i skolan. För mängder av företagsledare, ingenjörer och industriarbetare var han den som skrev industrisveriges historia. För sonen Gunnar och makan Ebba Heckscher var han till sist helt enkelt nästan aldrig hemma och tillgänglig. Eli var många olika saker för en rad olika människor av vilka flertalet själva framstår som "riktprickar" för den som skriver 1900-talets historia. Detta gör honom till ett formligt kalejdoskop – när man studerar honom får man syn på annat. Ljuset bryts och klarhet uppstår.

De fåtaliga sidor jag fått att röra mig med ska nyttjas för att skriva om Eli Heckscher som politisk varelse – ty detta var han i mycket hög grad. För den som till äventyrs aldrig hört talas om denne man blir detta till stora delar ett rapsodiskt sammandrag av hans liv. Eli Heckscher föddes in i Stockholms judiska borgerlighet 1879. Isidor Heckscher, hans far, hade doktorerat i juridik vid Köpenhamns universitet men sedan emigrerat till Stockholm, hans fru Rosa Meyers hemstad. Jurist förblev Isidor hela livet, hans vänkrets fanns vid de juridiska fakulteterna i Köpenhamn och i Uppsala. Han blev så småningom dansk handelskonsul, först i Göteborg och sedan i Stockholm. Nästan allt som har skrivits om Eli Heckscher inriktar sig på hans dubbla identitet som ekonom och historiker men juridiken, rätten, var en lika viktig del i hans identitet. Heckschers hade vissa band till "de bokliga" familjerna Josephson och Bonnier, men familjen Heckscher omfattade inte särskilt framväxten av den moderna liberala borgerligheten och inte heller nationalromantiken utan höll fast vid måttfull konservatism, skandinavism och ett frugalt levnadssätt. Eli var storebror – hans syster, också en särpräglad personlighet, hette Ella. Pappa Isidor var inåtvänd och försiktig, mamma Rosa en enormt stark personlighet, en konservativ och ganska chauvinistisk intellektuell som inte fann sin plats vare sig bland rösträttskvinnorna eller bland fruarna i sin egen krets.

Eli blev också allvarsam, lillgammal, läste kopiöst som barn, arbetade hårt och hade redan i tonåren utvecklat mycket starka uppfattningar om – samhället. Som tonåring hade han utvecklat ett rättspatos som fick honom att ta arbetarnas parti när det gällde föreningsrätten, i strid med föräldrarnas uppfattning. Långt från att anse att alla hade sin givna lott i samhället ansåg han i stället att den svagares rätt måste bevakas och att samhället måste utvecklas så att resurserna användes mer rationellt och fördelades så rättvist som möjligt. Det här tog sig olika uttryck: i konsekvensens namn blev han nystavare (Tjäre far, minsann!) till familjens förskräckelse. Hela livet höll han fast vid ett slags progressiv och starkt moraliserande utilitarism, som ställde höga krav på varje individ: man skulle arbeta både för sin egen förädling och för samhällets förädling. Man kan nog kalla honom viktorian, vilket också är passande eftersom han tog så stora intryck av brittisk kultur som ung, läste Maculay, Carlyle, Scott och Toynbee. De högsta kraven ställde han på sig själv.

I januari 1897 åkte Eli till Uppsala för att studera. Föräldrarna ville han skulle bli jurist eller statstjänsteman men han ville bli historiker. Hos Harald Hjärne fick han ett intellektuellt hem som också var politiskt: Hjärne lärde – liksom Gustav von Schmoller – att historikern arbetade i samhället och att historien var öppen mot samtiden. Han gick med i *Heimdal* och blev en ledande figur i den s.k. yngre juntan tillsammans med bland andra Torvald Höjer d.ä. och Gösta Bagge. Han fick en kamratkrets som han höll fast vid hela livet. I Uppsala blev teorierna om ett samhälle social praktik: han lärde sig både hur man gör politik och hur det sociala livet fungerar. Han gick med i *Studenter och Arbetare* och ordnade skandinaviska studentmöten. Han läste statsvetenskap för Simon Boëthius och nationalekonomi för pappas bekant David Davidson, som hyste ett ganska svalt intresse för sina studenter. Han licade i historia men licavhandlingen blev en ganska platt sak i förhållande till hans ambitioner. Jag tror att det var då det gick upp för honom att den vetenskapliga banan som historiker med äldre tiders politik och diplomati i snäv bemärkelse som arbetsområde, inte passade honom. Det var för långt mellan Hjärnes publika och politiska historikerroll och utsikten att gnet många år exempelvis med det stora nordiska krigets förhistoria (Carl Hallendorffs avhandling, framlagd 1897). I stället för att fortsätta med en doktorsavhandling tog han ett uppdrag att framställa en jubileumsskrift för Kungliga Järnvägsstyrelsen och for hem till Stockholm. Den som förmedlade uppdraget var professorn i nationalekonomi vid Stockholms högskola Gustav Cassel. Heckscher gick med i *Centralförbundet för socialt arbete* där Cassel också var medlem. Heckscher blev Cassels amanuens. I samma kretsar träffade han Ebba Westberg, som var lika politiskt och socialt intresserad som han själv. De förlovade sig 1906. Samma år blev järnvägshistoriken klar. På kuppen hade han lärt sig både grunderna i statistik (av Gustaf Sundbärg) och att intervjua företagledare, stinsar och riksdagsmän. Det gick an att göra en avhandling av den: om statsnyttan av järnvägsutbyggnaden, och Eli disputerade vid filosofiska fakulteten i Uppsala 1907. Davidson stod som fadder för avhandlingen men hade i verkligheten mycket lite med det hela att göra.

Nu började ett knog med att skaffa sig en karriär. De konservativa unga historikerna från Uppsala kom i allmänhet att jobba inom staten: på UD, vid Riksarkivet, etc. För Eli blev det statistiska kommittén 1905-1909 och ett diplomatiskt uppdrag i England i samband med ålandskrisen 1908. Men han fick inte bli Cassels docent vid Stockholms högskola. I stället blev han placerad – av Cassel – som professor vid den splitter nya Handelshögskolan 1909. Där fanns det ingen plats för forskning, professorsrollen gick ut på att skola blivande bankdirektörer och företagsledare. Eli kämpade för att utbildningen inte skulle handla om varukännedom och ”handelsaritmetik”: en modern företagledare var inte en grosshandlare och behövde i stället lära sig om demografisk utveckling, om arbetarrörelsen och teknikens roll i samhällsomvandlingen. Han

kämpade i motvind. Han etablerade sig också som debattör i offentligheten, tog strid med socialdemokratin om det verkliga innehållet i deras socialism och vad deras framtidsstat skulle bestå i. Han undrade varför socialdemokratin var så skeptisk till en stark statsförvaltning? En sådan skulle den ju sannerligen komma att behöva om den själv kom i regeringsställning, om det skulle bli någon socialistisk politik av? Han petade på ömma punkter: vad skulle socialdemokratin göra med småbruket, skulle småbrukarna anses som kapitalister eller arbetare? Dessa frågor var bra frågor, pekade ut problem som skulle följa med under stora delar av 1900-talet. Å andra sidan stödde han fackföreningsintresset på grundvalen att högre löner skulle "äta ut" sämre arbetsgivare och tvinga företagen att rationalisera, höja produktiviteten. (Argumentet brukar i samtiden tillskrivas Rhen-Meidner.) Och han läxade upp de konservativa för deras envisa övertygelse om att det föreståndande nya valsystemet borde bli proportionellt, pga av farhågan att socialisterna annars skulle vinna alltför många kretsar. Någon revolutionerande inverkan borde det väl inte få att valmanskåren nu skulle utökas med mängder av jordbrukets lantarbetare? Även detta är en bra invändning.

När kriget bröt ut blev han regeringen Hammarskjölds stöttepelare: han skrev värnskattproposition (progressiv skatt!) och försökte förgäves att få Hammarskjöld att bygga spannmålslagerhus. Detta gick om intet och svältvåren 1917 gav honom i efterhand rätt. Erfarenheterna han försökte få regeringen att lära sig av var Napoleonkrigens blockadpolitik. Sommaren 1915 gjorde han en helt unik resa genom de krigförande länderna; han for genom Tyskland, Holland, England, Frankrike och hem igen över Schweiz och Tyskland. Han reste med diplomatpass och introduktionsbrev från Marcus Wallenberg. Han blev sedan sekreterare i Krigsberedskapskommissionen hösten 1915 och sen dess ordförande. Kommissionen slutade snöpligt: när regeringen Swartz föll ville regeringen Edén avpollettera hela kommissionsväsendet. I kommissionen satt också Marcus Wallenberg. När slutbetänkandet skulle skrivas vägrade Heckscher att skriva det Wallenberg ville ha i betänkandet. Det kom till ett uppträde i Enskilda bankens direktionsrum i juni 1918. Han fronderade, ville inte vara ägd och var inte rädd för konflikter. Wallenberg och hela hans familj frös ut Heckscher därefter, sådan olydnad från en av lärarna vid den egna skolan fick inte passera.

Åren efter 1918 blev svåra för Eli. Han fruktade för repressalier från Wallenbergs. Regeringen Edén ville inte ha hans tjänster alls. Han hade vant sig vid att vara i centrum för händelserna och nu låg hans etikett som konservativ honom i fatet. Han fick inte vara med i den nya tullkommittén. Vetenskapandet gick trögt. Mycket snart drog han slutsatserna av allt det han hade varit med om under kriget och skuddade av sig sin hamn som ungt konservativ. Tidigare har det ansetts att det var hans upplevelser av regeringen Hammarskjöld som ledde till detta "avfall" och det är nog delvis riktigt, men det var inte planering

utan planlöshet i krigsekonomin som var hans stora problem med regeringen Hammarskjöld. Men framför allt hade han fått upp ögonen för avigsidorna hos den korporativa staten: risken för korruption och den illa dolda intressegemenskapen mellan stat och storfinans. Han ville inte kännas vid detta längre och skrev öppet i *Svensk Tidskrift* under rubriken "Statsmonopol" om en "...öfverhängande fara för, att särskilda företagsgrupper därigenom får ett inflytande på statens åtgärder, som kan sägas ha löst problemet att förena den offentliga och den privata driftens olägenheter."³

Den här politiska omsvängningen är en av de mest komplicerade och delikata förändringarna i Heckschers liv. Ett problem med det hela är att han faktiskt inte blev anhängare av den politiska liberalismen. Det ställde sig svårt inte bara av sociala skäl utan för att Heckscher inte var någon god demokrat. Han stödde inte helhjärtat införandet av allmän rösträtt och mot riksdagen förhöll han sig tämligen avvaktande. Kunde man kalla sig liberal 1918 om man var kallsinnig till allmän rösträtt? Min slutsats är nog nej, det kunde man inte. I stället skulle jag säga att han avföll till modernismen: till uppfattningen att var och en får och bör stå för sina egna uppfattningar och argumentera i konsekvens med dem. Det han skuddade av sig var den sista resten av lojalitet med sin familjs, sina vänners och sin klass uppfattningar. Han hade sett vad krigstidsinflationen hade gjort med spararnas förmögenheter och skulder. Hela livet skulle han se ett stabilt penningvärde som en grundbult i ekonomin. Han hade sett vad spekulation ledde till och hur storjordbruket, sockertrusten och andra berikat sig med tullskyddet till hjälp. Tullsystemet ville han riva ner och industrin borde med stöd av fackförbundens lönekrav alltså tvingas att rationalisera ner sina kostnader. Runt 1920 var hans syn på den ekonomiska politiken bara delvis skild från socialdemokratins. Men ekonomisk demokrati som idé gillade han inte, lika lite som han gillade parlamentarism. 1921 fick han komma in från kylan: då blev han till sist kallad som ledamot av Tull- och traktatkommittén. Och han tackade förstås ja.

I mitten av 1920-talet gick det här livet lite på tomgång. Heckschers vetenskapliga intressen, som fortfarande var historiska eller snarare ekonomihistoriska, var permanent suspenderade. Tullutredningen slutade 1924 i samma antiklimax som en gång Krigsberedskapskommissionen: det blev ingen politik av den. På Handelshögskolan gick arbetet i sina banor: Heckscher var mestadels missnöjd med sina kollegor och med styrelsen. Juntan med Gösta Bagge i spetsen hade för länge sedan kastat ut honom från redaktionen av *Svensk Tidskrift*. Han hade lyckats bilda familj och uppfostra en son, Gunnar, utan att någonsin sätta Ebba och Gunnar i första rummet. Hemma hos Heckschers fördes inte förhandlingarna som i nuet om vem som ska ladda diskmaskinen eller ta ansvar för gymmapåsen, utan om tiden medgav att man åt frukost

3 Eli Heckscher, "Statsmonopol", *Svensk Tidskrift*, 1918.

tillsammans och om det var möjligt för Eli att komma ut på landet till bröllopsdagen eller om han skulle utebli. Eli levde för sitt arbete och för sitt mycket passionerade samhällsengagemang. Men för att påverka politiskt behöver man också verka i ett socialt sammanhang och detta var ofta svårt för honom. Han var en konsekvent sanningssägare: älskad som debattör och opponent men något mindre avhållen av de som arbetade närmast honom. Socialt motiverade kompromisser fann han irrationella.

Perioden 1927–1932 kantrade hela höger-vänsterskalan i svensk politik och reste sig igen i ny gestalt och på nya premisser. Fram till 20-talets slut var skalan grundad på frågan om medborgerliga rättigheter. Det var här Heckscher hamnade i limbo när han inte kunde bejaka parlamentarismen. Efter 1927 grundas skalan på frågan om arbetets dekommodifiering genom sociala rättigheter eller inte. Detta har enligt min uppfattning sin rot i 20-talskrisen, som var enormt mycket allvarligare för det svenska samhället än depressionen. 20-talskrisen förvärrades av Sveriges återgång till guldmyntfoten och en valutapolitik som syftade till att detta skulle ske till en kurs som rädde före kriget. Det hela var en politiskt motiverad och medvetet framkallad deflation. Den lilla skaran svenska nationalekonomer hade detta (misslyckande) i gott minne när depressionen tornade upp sig vid horisonten, inklusive Heckscher, som varit den mest högljudde förespråkaren för en återgång till guldmyntfoten. Men först, långt före depressionen, tillsattes två stora utredningar för att hantera arbetslöshetsfrågan: Arbetslöshetsförsäkringssakkunniga 1926 och Arbetslöshetsutredningen 1927. Heckscher satt med i den första. Här prövade han tanken att man medvetet kunde frångå Say's lag som sa att arbetsutbudet skulle skapa sin egen efterfrågan bara priset var tillräckligt lågt: det var ett politiskt val om man ville hålla priset på arbete uppe genom att införa en arbetslöshetsförsäkring. Gösta Bagge som var kommitténs ordförande var inte road, han var oroad. Heckscher balanserade mellan olika samhällsintressen, stod inte entydigt på arbetsgivar-sidan. Bagge ansåg hållningen farlig.

I Arbetslöshetsutredningen var Eli däremot inte med, där fick Gösta Bagge gå i klinch med Ernst Wigforss utan att Eli fick lägga sig i. Där anställdes i stället ett antal yngre nationalekonomer som experter: Bertil Ohlin, Gunnar Myrdal, Alf Johansson, Ingvar Svennilson, Karin Kock, m.fl. Dag Hammarsköld inträdde 1928 som utredningens biträdande sekreterare. Men Heckscher fanns ändå med i utkanten av utredningen, som genom de många specialutredningarna av vetenskaplig karaktär i praktiken var förlagd till Socialvetenskapliga institutet, där samma unga nationalekonomer arbetade finansierade av Rockefeller-medel som dess chef, Gösta Bagge, anskaffat. Alf Johansson var dessutom Elis och Ebbas inneboende. Det var på Socialvetenskapliga institutets seminarier, vid middagsbjudningar och vid debatter i Nationalekonomiska föreningen de faktiska skiljelinjerna i synen på arbetslöshetens orsaker och konsekvenser nu spikades fast. Det var politiska skiljelinjer, men de många expertutredningarna

började också formera grund för vetenskapliga skiljelinjer. Viktigast av dessa var Bertil Ohlins *Penningpolitik, offentliga arbeten, subventioner och tullar som medel mot arbetslöshet. Bidrag till expansionens teori*, påbörjad 1929. Här fanns beräkningen av den multiplikatoreffekt som sedan blev en av grunderna för den nya arbetslöshetspolitiken. Multiplikatoreffekten, påhittad av den brittiske nationalekonomen Richard Kahn och populariserad i *Can Lloyd George do it?* (som utredningen för övrigt inköpte till sitt bibliotek) innebar att en ökad sysselsättning skulle komma att bli självförstärkande på grund av sina positiva effekter på konsumtionen. Ökad konsumtion innebar nya arbetstillfällen. Den politiska slutsatsen var att staten borde investera i en lågkonjunktur för att hålla konsumtionen uppe och vända konjunkturen. Här någonstans tappade Eli Heckscher kontakten med den teoretiska utveckling som pågick inom nationalekonomin. Han kände sig ansatt av och illa förstådd av sina yngre kollegor. Och sedan kom krisen.

Att Heckscher faktiskt inte hängde med i den teoretiska utvecklingen inom nationalekonomin – vilket han också erkände själv, bland annat i brev till Gunnar Myrdal – var ganska naturligt givet hans egen karriärutveckling. När Handelshögskolans rektor Carl Hallendorff dog 1929 ville han bli rektor, men detta satte hans kollegor P för – de såg vissa risker med att göra honom till sin chef. Eli blev mycket sårad över denna brist på förtroende. För att kompensera gav Handelshögskolan, i samarbete med Stockholms högskola, Heckscher en personlig professur i ekonomisk historia och ett eget institut, som han fick klara själv med hjälp på deltid av kollegan från Åbo akademi, Arthur Montgomery. Några studenter att tala om hade inte det nya institutet och Heckscher blev därför forskare på heltid. Åren 1929–1931 ägnade han åt att skriva *Merkantilismen*. Tiden som aktiv nationalekonom var slut för honom. Visserligen fick han vikariera en del på sin gamla tjänst eftersom hans egenhändigt valde efterträdare, Bertil Ohlin, föredrog att göra andra saker, men ändå kan man nog sluta sig till att det han läste och intresserade sig för inte företrädesvis gällde den nyare utvecklingen inom ämnet.

Här måste vi göra en utvikning, som rör Heckscher och Keynes. Det tanke-gods som fördes fram som grund för den nya arbetslöshetspolitiken och som också låg till grund för den nya höger-vänsterskalan i svensk politik uppfattas av eftervärlden som keynesianskt och de unga svenska nationalekonomerna som i mitten av 1930-talet lanserade sig själva som Stockholmsskolan, uppfattas som ett slags svensk parallellutveckling; samma idé uppstår på två ställen samtidigt. (Fastän Karl-Gustaf Landgren hävdar i en vid det här laget klassisk avhandling att det snarare var Wigforss som stod för den teoretiska grunden för politiken.) Eli Heckscher och John Maynard Keynes träffades enligt mina uppgifter första gången senhösten 1932. De hade korresponderat tidigare; i själva verket skrev Heckscher till Keynes så tidigt som 1909, under en resa för den blivande Handelshögskolans räkning. Heckscher visste att Keynes var i Paris och ville gärna

träffa honom. Keynes, som var stationerad i Versailles, avböjde dock vänligt men bestämt, han arbetade hårt med sin "theory of index numbers" – det som många år senare skulle bli hans *A treatise on probability* och reste inte in till Paris om det inte var strikt nödvändigt (Han hade också en pågående kris i relationen med sitt livs dittills största kärlek, Duncan Grant, och ville väl inte ha dit Heckscher under de omständigheterna). Innan han reste till England sommaren 1915 skrev Heckscher till Keynes och bad att få besöka honom i Cambridge, men fick nej en andra gång. Keynes hade blivit opererad och tog inte emot besökare. Keynes hushållade med sin tid och något särskilt intresse för sin nästan jämnåriga kollega i Sverige hade han av allt att döma inte. Efter krigets slut försökte Heckscher en tredje gång, då med anledning av *The economic consequences of the peace*, Keynes inträngande kritik av det enorma och ekonomiskt sett enormt destruktiva tyska krigsskadeståndet. Heckscher höll med om Keynes analys och ansåg det viktigt att sprida den; han ville bjuda Keynes till Sverige för att föreläsa, på villkor som denne kunde sätta själv. Men även nu fick han nej, och detta upprepade sig ytterligare två gånger under 1920-talet. Det står dock mycket klart att Heckscher, även om han inte höll sig à jour med teoriutvecklingen inom nationalekonomin efter 1929, höll sig à jour med det Keynes höll på med. Mötet mellan de två 1932 blev mycket lyckat: då hade de *Merkantilismen* att diskutera.

Denna utveckling har sitt berättigande som grund för Heckschers agerande när depressionen sent omsider kom till Sverige 1931. Arbetslöshetsutredningens teoretiska resonemang måste då prövas. I slutet av september 1931 lämnade Sverige definitivt guldmyntfoten genom att upphäva sedlarnas inlöslighet i guld. Detta skedde en vecka efter att Storbritannien gjort samma sak. Kronans höga guldvärde – vilket berodde på att svensk ekonomi var i bättre skick än omvärldens – ledde till spekulationer mot kronan. Guldet flödade ut. När man lämnade guldmyntfoten fanns inte längre något ankare för valutan och inget mål för penningpolitiken. Heckscher accepterade efter att först har varit skeptisk mot lämnandet av guldmyntfoten den nya situationen. I ett av tre expertutlåtanden till Riksbanken (de andra två skrevs av Davidson och Cassel) skisserade han grunden för den nya politiken: den måste bli inhemsk prisstabilitet. Importpriserna skulle komma att höjas, men detta spelade mindre roll eftersom detta i sig skulle minska importen. I oktober och november 1931 utvecklade han i DN och i *Svensk Tidskrift* grunden för resonemanget och för varför det var omöjligt att gå tillbaka till guld: det handlade om att hålla affärsmännens *förtroende till framtiden uppe*. Det gällde att med hjälp av stabila priser hålla konsumtionen i gång och därmed också investeringarna. Sparande skulle inte uppmuntras i lågkonjunktur. De här tankarna är renlärt Keynesianska och de föregår Keynes *The General Theory of Employment, Interest and Money* med fem år. De låg helt enkelt i tiden.

Runt 1930 är det osäkert var Heckscher ska landa i förhållande till den nya höger-vänsterskalan. År 1933 när Wigforss, nu som finansminister, igångsätter offentliga investeringar i arbeten till fullt marknadsmässiga löner, landar han. Han kan helt enkelt inte förstå varför staten investerar i så få och dyra arbeten: anställer yrkeslärda arbetare för elektrifiering och nybyggnation. Precis som 1918 landar han i ingenting. Han hör inte hemma i Gösta Bagges högerparti. Han grälar med Ohlin om dennes engagemang i det parti som 1934 blir Folkpartiet. Den som representerar Folkpartiet borde inte argumentera enligt fullt så socialistiska linjer som Ohlin enligt Heckscher gör. Problemet för honom är att liberalerna, de nya socialliberalerna, precis som i början av seklet, dimper ner på den vänstra delen av den nya skalan (Ändå är det på dem han röstar, enligt hans sonson Ivar Heckscher). Bondeförbundet har han än mindre gemensamt med: för bondeintresset är han eftertryckligen anatema efter att 1929-1930 (ivrigt påhejad av Socialdemokratin) ha lagt hela sin politiska energi på bekämpandet av spannmålstullarna och det s.k. inmalningstvånget. Han är, trots sitt enorma politiska intresse och sitt närmast glödande samhällsengagemang, mer politiskt rotlös än någonsin. Han har mängder med personliga kontakter in i politiken, men han passar inte in i något partiprogram. Därför får han heller inte efter Arbetslöshetsförsäkringsutredningen några nya utredningsuppdrag. Han blir, precis som 1918, utestängd.

I detta läge lägger han helt om strategi. Han bestämmer sig för att utnyttja medvinden för ekonomisk historia för att grunda en ny disciplin. Den ekonomiska historien har 1931 blivit föremål för motion i Riksdagen av kommunisten Ture Nerman som ser den som bättre historia: fredens och folkets historia. LO och Sigfrid Hansson vill gärna att arbetets och arbetarrörelsens historia skrivs. Industrimännen och delar av högern anser å andra sidan att lite ekonomisk historia kunde vara en bra medicin mot de nya obehagliga ekonomiska teorierna. Det här uppfattar Heckscher, han ser hur olika intressen sammanfaller. Samtidigt börjar han explicit, i de offentliga debatter han deltar i, använda argumentet att hans position är apolitisk, baserad på (företrädesvis) historiska fakta – i stället för på teorier om samhället. Första gången han prövar detta nya grepp är i ett stort anlagt generalangrepp från makarna Heckscher på makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* i december 1934. Det hela blir lyckat, debattens vågor går höga i DN och makarna Myrdal är fullkomligt rosenrasande över Heckschers nya strategi.

Så går denne passionerade och i hela sitt liv djupt politiskt insyltade människa över till en offentlig position som *den rene vetenskapsmannen*. Under trettioalet satt han, med vissa avbrott, i sitt arbetsrum med sånt som Gustav Vasa som rikshushållare, skatteköpen under 1700-talet och utgivningen av 1600-talets handelsstatistik. Han skrev Sveriges ekonomiska historia. På många sätt var den positionen mindre trovärdig för samtiden. Få andra hade lagt ner så mycket energi under de trettio år som gått på att påverka sitt samhälle och

sin samtid. Helt lade han väl inte heller ner försöken att påverka: han satt i radio och berättade för folket om industrialismen, om skillnaden mellan privat och offentligt sparande, om Louis de Geer som företagare. Han blev en symbol för det nya samhället: industrisverige. Han fick mängder av förfrågningar om uppdrag och rådgivning varje år. Han fick också ett annat och viktigare projekt att ta sig an: att rädda det som räddas kunde av Europas judiska befolkning, främst genom att bereda judiska vetenskapsmän hemvist i Sverige men också genom att bilda en skånsk chaluz på gården Svartingstorp med mamma Rosas pengar som bas. Detta la han mycket tid och egna pengar på 1934–1938: att få ut judar ur Tyskland, sedan Österrike, Danmark och Holland (Han hade inte varit Eli Heckscher om han inte sedan hade kommit i svåra konflikter med chaluzim på Svartingstorp samt gått till rätta med zionismen, som han ansåg förkastlig). Året 1938 var det värsta i hans liv, det år då hela hans individualism sattes i fråga, då han inte orkade, inte räckte till för alla som behövde hans hjälp, då han insåg att Hitler hade lurat Chamberlain, då han inte såg någon ljusning framför sig i mörkret. Han, som ”näst Torvald Höjers pappas gamla hund” varit den mest stridsglade i vänkretsen, hade nu förlorat stridslusten. Han hade sett hotet om en växande tysk antisemitism framför sig redan i början på 20-talet:

Får detta tillstånd räcka blott ett par år till ha vi en renässans av militarismen i världen vartill man knappast sett något motstycke, en stor del av vår världsdels andliga och materiella odling kommer att offras på krigsförstörelsens altare, och hur mycket som sedan blir kvar kan ingen nu förutsäga. I Tyskland blåser redan den monarkistiska och antisemitiska vinden för varje dag allt starkare, och jag kunde tänka mig att fanatiska tyskhatare hälsade den med glädje som bekräftelse på vad de önska tro om tyskarna. Vi andra kunna ej se saken så: i våra ögon står för mycket på spel både för oss själva och för alla andra genom denna andliga – ännu mer än materiella – ödeläggelsen av ett bland Europas ledande folk.⁴

Och än en gång hade han, förfärligt nog, fått rätt.

Krigsutbrottet var på sätt och vis en lättnad för Heckscher. Väntan på det oundvikliga var över och när Storbritannien förklarade krig återvann Heckscher hoppet. Krigsåren blev ganska lugna för honom. Han ägnade sig mycket åt att skapa utrymme för ekonomisk historia i skolan och att vara redaktör för bokverket *Arbetarklassens historia*. Experimentet Svartingstorp lades ner 1940; gården hade inte fungerat så bra som lantbruksskola. Samlingsregeringen tog honom till nåder, han blev inkallad som expert när det gällde den ekonomiska politiken, men kunde inte engagera sig som förr – det fanns viktigare värden

4 Eli Heckscher, "Fred nu och för hundra år sedan", *Svensk Tidskrift*, 1923.

att försvara. Hemmet var ständigt fullt av flyktingar: judiska så väl som finska. Den unge Kurt Pick blev Heckschers fosterson. Jordbrukspolitiken tyckte han visserligen fortfarande inte om – jordbruket hade enligt hans mening stagnerat – och de nya subventionerna av bostadsbyggandet framkallade typiska Heckscherska utfall mot ””bohem”-ekonomien”. Men de första krigsåren fruktade han för att Sverige skulle bli ett tyskt lydrike och Sveriges hållning till Tyskland upptog honom. Heckschers reflekterade på att emigrera till USA men Eli var inte beredd till detta. Han misstrodde K.G. Westman och ansåg delar av regeringen betänkligt mjuk i ryggen. Han publicerade en artikel i DN med spetsen riktad direkt mot Westman, den handlade om ”det andliga försvaret”. Han försökte påverka regeringen genom Gösta Bagge, men Gösta blev stingslig när han försökte. Strömmen vände 1943: självcensuren upphörde och det blev lättare att andas. År 1943 fick han vara med i utredningen om inrättande av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd. År 1944 gick han i pension. Hans personliga professur vid Handelshögskolan upphörde; i stället inrättades en professur i ämnet vid Stockholms högskola. Den fick hans lärjunge Ernst Söderlund.

I januari 1942 blev Eli allvarligt sjuk och lades in på S:t Eriks sjukhus. Hälsoproblem hade han haft sedan slutet av 20-talet. Han var mycket mager, han arbetade kopiöst och i stillasittande läge. Han fick problem med benen som verkar ha haft med blodcirkulationen att göra. Men 1942 var det värre än så: det var magen, fast läkarna inte kunde förklara exakt vad som var fel. Men det krävdes ”reformer i hans livsföring”. Läkarna vägrade släppa i väg honom förrän han ökat 5 kg i vikt, till slut kom han undan med 4,4 kg och fick åka hem i slutet på februari. Redan i september fick han ett återfall. Han drog förstås inte ner på arbetet. I slutet på januari -43 lades han in igen och – det var nu fråga om en ”lungaffection” – och fick tillbringa hela våren som konvalescent först på Röda korsets sjukhus och sedan på pensionat i Rönninge. De sista tio åren av hans liv präglades av återkommande sjukdomsperioder. Han skrev och publicerade ända till 1950, gjorde sporadiska inlägg i samhällsdebatten på temat planhushållningens faror och gick till attack mot Wigforss nya skattereform i Nationalekonomiska föreningen och i DN. Han skrev också fler längre civilisationskritiska essäer. Hans tankar sysselsatte sig med det samhälle som hade växt fram mellan de två krigerna, som han ansåg stelt, med alltför stora inskränkningar i fri samfärdsel och fri tanke. Han hade börjat se teknikutvecklingen som det enda kvarvarande hindret mot ett samhälle i stagnation: ett löfte för framtiden. *Ödeläggelsen av 1800-talets hushållning* från 1948 kan förvisso ses som en svensk parallell till Hayeks *The road to serfdom* från 1944. 1952 dog han, sjuttiofem år gammal.

Heckschers liv väcker många centrala frågor om politik, principiellt och i en svensk 1900-talskontext. Han hade – med sin analytiska begåvning, sin enorma beläsenhet, sin överblick och sin förmåga att koppla ihop skeenden och se de stora sambanden – kunnat vara den perfekta grå eminensen, den som

styr en utveckling från kulissen. Om han bara inte hade varit så egensinnig, så kompromisslös, så oförmögen att frånga det som hans samvete och hans intellekt sa honom var rätt. Några gånger fick han just rollen som grå eminens, men för det mesta var han hänvisad till att påverka från utsidan, genom floder av texter och muntliga inlägg. Han var som en enmanslobby utan koppling till några ekonomiska intressen. Passade det honom läxade han upp Skattebetalarnas förening likväl som den socialdemokratiska regeringen. Paradoxerna i hans politiska liv är många. Han hade ett enormt nätverk och trots att han inte uppskattade festliga sammanhang deltog han i otaliga middagar som oftast gav honom mängder av svåråtkomlig och stundom känslig information. Han använde den väl. Han drog sig inte för att genom tjat få fram en politisk kursändring; han kunde uppvakta, kunde koordinera politiska aktioner. Hans livs mest framgångsrika politiska aktion kom att bli grundandet av den nya disciplinen ekonomisk historia, som enligt myten slutgiltigt skedde när han helt sonika gick upp på ecklesiastikdepartementet och i propositionens formulering "historia, särskilt ekonomisk historia" med blyertspenna strök över "historia, särskilt" så att formuleringen blev "ekonomisk historia". Så kan man också göra politik. Men å andra sidan, trots att han satt med i hela nio utredningar (och hoppade av ytterligare två) blev hans avtryck genom dessa ganska litet och i flera fall (Krigsberedskapskommissionen, Tull- och traktatkommittén, Arbetslöshetsförsäkringssakkunniga) slutade det hela med konflikter och reservationer som förlamade skeendet och där Heckscher var en av parterna. Återigen denna kompromisslöshet.

I den mest grundläggande, antika, betydelsen, var Eli Heckscher en politisk varelse. Han var motsatsen till en antik "idiot", vilket ska uttydas en person som lever sitt enskilda liv och inte är involverad i det offentliga. Han levde och dog för sina normer om ett samhälle och han använde alla sina krafter och all sin intelligens för att i ett politiskt sammanhang främja ett sådant samhälle. OM han inte hade haft så starka uppfattningar, om han inte tagit sig rätten att i alla sammanhang göra sina egna bedömningar, hade han sannolikt inte kunnat alstra den energi och det engagemang som han la ner på det svenska samhällets utveckling. Detta samband, mellan mening, värderingar, kunskap och politik, är, som Sherlock Holmes skulle säga, "food for thought". Vad skulle Eli Heckscher ha sagt om politik som profession i en snävare bemärkelse? Vad skulle han ha sagt om hela den ekonomisering och teknikalisering av det politiska som jag dagligen och stundligen noterar i offentligheten: från sammanblandningen av företag och förvaltning samt förtroendeuppdrag och tjänst till uppfattningen att valmanskåren var fjärde år "utvärderar" den politik som har förts och röstar på de politiker som kommer att gynna deras ekonomiska intressen? Och att politikens roll är att föra den politik det finns "efterfrågan" på? Jag tror att han hade uppfattat det hela som mycket märkligt och i grunden mycket destruktivt, just eftersom politik förutsätter att människor inte

är idioter, att de är beredda att delta i det offentliga på premissen att detta är viktigt, att det har betydelse, och att deltagandet i det politiska också är att *ta ansvar för samhället*. Ty det gjorde Eli Heckscher, med de medel som stod honom till buds.

Men folkkär blev han aldrig, han hade för skarp udd.